

Byzantijnse boekepigrammen / metrische parateksten: terminologie en classificatie¹

Renaat MEESTERS

Abstract

This article presents some theoretical reflexions on book epigrams, which are also referred to as metrical parateksts. The article focuses on terminology and the classification of book epigrams. Two different ways of classification are compared: classification according to function (e.g. colophon verse, laudatory and dedicatory epigram) and classification according to preservation (traditional, editorial and post-editorial parateksts). Some of these categories, however, overlap, as will be shown by both Byzantine and modern examples.

BOEKEPIGRAMMEN

In één van zijn leesverslagen citeert Photius, een Byzantijns bibliofiel uit de 9de eeuw, een gedicht dat hij vond bij (en over) het werk van Lucianus (Henry 2003: 103). Hij noemt het τὸ τῆς βίβλου ἐπίγραμμα, wat letterlijk vertaald kan worden als ‘boekepigram’ (Bernard – Demoen *in druk*). Dit is een zeldzame passage in de Byzantijnse literatuur waarin dergelijke gedichten expliciet benoemd worden. Pas in de jaren ’60 van de vorige eeuw duikt een eerste theoretische reflectie op over Byzantijnse boekepigrammen. Zonder daarbij de term ‘boekepigram’ al te gebruiken, beschrijft Kominis (1966: 38) wat hij noemt ‘epigrammen in boeken en over boeken’. Deze omschrijving raakt meteen de kern van de zaak. Net zoals er metrische inscripties bestaan op mozaïeken, iconen of stenen (Rhoby 2009; 2010; 2014), zijn er ook ‘inscripties’ in boeken. Niet toevallig is het Latijnse *inscriptio* het equivalent van het Griekse ἐπίγραμμα. In Byzantium werd ‘epigram’ breed gedefinieerd. Dit blijkt uit de omschrijving ervan in de *Suda*, een 10de-eeuwse lexicon: ‘Epigram: alles wat ergens op is geschreven. Ook als het niet in verzen is gesteld, wordt het een epigram genoemd’.² Voor een verklaring van de term ‘boekepigram’ is de relatie van de tekst met het object waarop het is aangebracht dus essentieel. In Byzantijnse manuscripten circuleren echter evengoed epigrammen die bedoeld waren als inscriptie op een ander object en die dus niet tot de boekepigrammen gerekend worden (Bernard – Demoen *in druk*). Een bekend voorbeeld is te vinden in de Byzantijnse epigrammenverzameling *Anthologia Palatina* I, 10. Dit epigram was oorspronkelijk aangebracht op de 6de-eeuwse

¹ Graag wil ik Kristoffel Demoen, Tine Scheijnen, Raf Praet en de anonieme reviewers hartelijk danken voor hun suggesties ter verbetering van dit artikel.

² Deze en volgende vertalingen zijn van de hand van de auteur, tenzij anders aangegeven.

kerk van St. Polyeuctus in Constantinopel (Beckby 1965²a: 126-130). Wanneer een dergelijk epigram wordt overgeschreven in een boek, verliest het zijn originele context, wordt het deel van een literaire verzameling en als het ware tentoongesteld als een dier uit een andere biotoop.

‘Boekepigram’ als technische term werd geïntroduceerd door Cameron (1993: 289, 333). De eerste min of meer systematische behandeling ervan is te vinden bij Lauxtermann (2003: 197), die boekepigrammen als volgt omschrijft: ‘Boekepigrammen zijn gedichten die innig verbonden zijn met de productie van literaire teksten en manuscripten.’ Dit impliceert dat boekepigrammen vaak gekopieerd en aangepast werden doorheen de eeuwen. In de overgrote meerderheid van de gevallen zijn ze anoniem overgeleverd en valt de datum van hun oorspronkelijke compositie moeilijk te bepalen.³

Naar schatting bevat zo’n 10% van de (overgeleverde) Byzantijnse manuscripten één of meerdere boekepigrammen (Bernard – Demoen 2012). Om dit enorme corpus te ontsluiten, werd aan de Universiteit Gent de *Database of Byzantine Book Epigrams* (DBBE) opgezet. Het verzameld corpus is sinds september 2015 vrij te consulteren via www.dbbe.ugent.be. De DBBE bestaat uit 3 pijlers: *manuscripts*, *occurrences* en *types*. De pijler *manuscripts* geeft beknopte informatie over de manuscripten die boekepigrammen bevatten. Aangezien boekepigrammen vaak worden gekopieerd en aangepast, wordt er een onderscheid gemaakt tussen *occurrence* en *type*. Het boekepigram zoals het gevonden wordt in een specifiek manuscript noemt men een *occurrence*. In de DBBE worden deze epigrammen met al hun (orthografische) gebreken en eigenaardigheden weergegeven. *Occurrences* met een gelijkaardige tekst worden aan een *type* gekoppeld. Dit bevordert de navigatie in de databank. Idealiter geeft een *type* een kritische editie van het boekepigram. Op dit moment, mei 2016, bevat de DBBE meer dan 3670 manuscripten, bijna 7600 *occurrences* en rond de 3900 verschillende *types*.

METRISCHE PARATEKSTEN

Ondanks zijn eigen connotaties, wordt de term ‘metrische paratekst’ gebruikt als alternatief voor ‘boekepigram’ (Bernard – Demoen *in druk*). De term ‘paratekst’ is ontleend aan Genette (1987: 7-10), in wiens visie parateksten functioneren als ‘drempels’ of als ‘vestibules’ van een tekst. Ze begeleiden een hoofdtekst, ze leiden die in of uit. Daarnaast kunnen ze de lezer ook beïnvloeden bij de interpretatie van de hoofdtekst. Net om die reden treffen we boekepigrammen vaak aan op scharnierplaatsen in een manuscript. Logischerwijs

³ Lauxtermann (2003: 198-200), Bernard – Demoen (*in druk*).

zijn dat de titelpagina, de laatste pagina, of bij het begin van een nieuwe (sub)tekst (Bernard – Demoen *in druk*).

Genette (1987: 11) deelt parateksten verder op in twee categorieën en gebruikt hiervoor de formule ‘paratekst = peritekst + epitekst’. Met periteksten doelt hij op teksten die rond de hoofdtekst staan, in hetzelfde boek, zoals (sub)titels en voorwoorden. Epiteksten zijn dan weer teksten die ‘zich, ten minste oorspronkelijk, buiten het boek situeren’. Voorbeelden die Genette van deze tweede categorie geeft zijn interviews of persoonlijke brieven van de auteur. Voor de Byzantijnse tijd zouden we volgens Bernard en Demoen (*in druk*) onder meer commentaren, glossen en scholia tot deze categorie kunnen rekenen. Boekepigrammen zouden daarentegen eigenlijk tot de periteksten behoren. Dit laatste moet enigszins genuanceerd worden. Met zijn formule laat Genette (1987: 9) zien dat hij in zijn studie expliciet gedrukte boeken voor ogen had. In manuscripten is er namelijk een grote wisselwerking tussen hoofdtekst en paratekst en tussen parateksten onderling. Wat aanvankelijk buiten de tekst circuleerde, kan een vaste positie ten opzichte van de tekst verwerven. Anderzijds kunnen ook onderdelen van teksten verloren gaan. Sommige zaken worden vervormd of zelfs weggelaten bij het kopiëren. Hoewel een dergelijke wisselwerking ook bij gedrukte boeken bestaat, ligt de frequentie daar beduidend lager. Alle exemplaren van eenzelfde druk zijn identiek en aanpassingen komen enkel voor bij een nieuwe editie. Wanneer echter een manuscript wordt gekopieerd, zijn wijzigingen ten opzichte van het model de regel. Elke keer opnieuw moet een scribent immers de verantwoordelijkheid opnemen voor de indeling van een nieuw manuscript en de vormgeving van de tekst. Het is dan ook de uniciteit van het manuscript die aanleiding geeft tot contextgebonden poëzie als boekepigrammen.

Deze hoge frequentie van adaptaties bij manuscripten leidt ertoe dat het moeilijk na te gaan is of boekepigrammen een oorsprong hadden die buiten het boek / manuscript te situeren valt. Het nut van het onderscheid tussen peri- en epitekst voor teksten die een handschriftelijke overlevering kennen, ligt er voornamelijk in dat het toelaat om een terminologisch onderscheid te maken tussen parateksten die overgeleverd worden bij de hoofdtekst waarnaar ze refereren en parateksten die overgeleverd worden los van de hoofdtekst waarnaar ze verwijzen. Daarom stel ik dus voor om de definitie van peritekst zoals gegeven door Genette te behouden (namelijk: parateksten die bij hun hoofdtekst staan). Daarentegen stel ik voor om epitekst te definiëren niet volgens hun oorsprong maar volgens hun feitelijke functie, namelijk als alle parateksten die niet bij hun hoofdtekst staan. Hierbij kan het dus in theorie gaan om teksten die van bij het begin los van de hoofdtekst circuleerden (dus zoals epiteksten in de definitie van Genette), maar evengoed om periteksten die later uit hun context gelicht werden en verzelfstandigden tot epiteksten. Ter verdui-

delijking geef ik van dit laatste een voorbeeld: in de Baroccianus 194 (15de eeuw) staan acht boekepigrammen op de Psalmen (f. 48r-48v).⁴ Vier ervan zijn gedichten die frequent voorkomen in Byzantijnse Psalteria. De andere vier zijn nieuwe composities van een zekere Makarios. In de Baroccianus 194 worden deze acht boekepigrammen vergezeld van verschillende commentaren op de Psalmen. De Psalmen zelf ontbreken echter. De vier frequent voorkomende gedichten, die als peritekst bij de Psalmen circuleerden, werden met andere woorden uit hun context getrokken en samen met commentaren overgeleverd. Ze kregen zo de status van epitekst.

De strikte betekenis van boekepigrammen bij Kominis en Lauxtermann impliceert dat boekepigrammen tot de periteksten behoren. Wanneer boekepigrammen uit hun context gehaald en dus epiteksten worden, verliezen ze immers hun functie als ‘inscriptie’ op het boek. Zoals de hoger vermelde voorbeelden van de wisselwerking tussen epi- en peritekst aantonen, kunnen dezelfde teksten in verschillende contexten voorkomen. Bij een studie van de volledige overlevering van boekepigrammen is het daarom interessant om elke *occurrence* van eenzelfde *type* in ogenschouw te nemen, ongeacht de context.

Een *in situ* bewaard boekepigram kunnen we – zo stel ik voor – een ‘peritekstueel boekepigram’ noemen. Een boekepigram dat daarentegen uit zijn context gelicht werd en dus niet meer *in situ* te vinden is, kan nog steeds beschouwd worden als een ‘boekepigram’, zij het een ‘epitekstueel boekepigram’. Zowel peritekstuele als epitekstuele boekepigrammen fungeren echter als parateksten.

De term ‘paratekst’ laat toe om boekepigrammen, als metrische parateksten, in verband te brengen met proza parateksten. In de manuscripten komen beide vaak samen voor en worden ze, door de band genomen, op dezelfde manier visueel uitgewerkt (Meesters *in druk*). Ook wat de inhoud betreft, is er een raakvlak tussen parateksten in verzen en die in proza. Een interessant voorbeeld, maar zeker geen uitzondering, is te vinden in een manuscript uit Milaan, de codex Ambrosianus C 97 sup. (Martini – Bassi 1906: 214). Op het einde van Ammonius’ commentaar op de *Categorieën* van Aristoteles (f. 48r) staat een paratekst in proza, incipit Ἐτελειώθη ἡ παρούσα δέλτος, τοῦ Ἀριστοτέλους (*Einde van dit boek van Aristoteles*) onmiddellijk gevolgd door het boekepigram Εἴληφε τέρμα δέλτος Ἀριστοτέλους (*Het boek van Aristoteles komt ten einde*).⁵ Het bestaat uit één dodecasyllabe, een versmaat in twaalf lettergrepen die gekenmerkt wordt door een verspaauze na de vijfde of de

⁴ www.dbbe.ugent.be/occ/3449, www.dbbe.ugent.be/occ/7486, www.dbbe.ugent.be/occ/7492, www.dbbe.ugent.be/occ/7495, www.dbbe.ugent.be/occ/7497, www.dbbe.ugent.be/occ/7499, www.dbbe.ugent.be/occ/7500, www.dbbe.ugent.be/occ/7501, ed. Meesters – Praet et al. (*te verschijnen*). Voor een digitale reproductie, zie <http://bav.bodleian.ox.ac.uk/digitized-items-greek-manuscripts> (geraadpleegd 9 januari 2016).

⁵ www.dbbe.ugent.be/occ/4566.

zevende lettergreep. Na dit boekepigram volgt nog een korte notitie in proza Θεοῦ χάριτι ἀμήν (*door Gods genade, amen*). In sommige gevallen zijn parateksten in proza en in verzen duidelijk elkaars inhoudelijk equivalent. Wat hen onderscheidt, is hun vorm. Soms echter is ook dit onderscheid vaag. In de codex Escorialensis Φ.III.16 bijvoorbeeld staat op f. 289v het boekepigram Τέλος σὺν Θεῷ ἀγίῳ Ἀσπίδος Ἡσιόδου (*Einde met de hulp van God van het Schild van Hesiodus*).⁶ Het is geschreven in een niet-prosodische *politikos stichos*, een versmaat in vijftien lettergrepen die gekenmerkt wordt door een verspauze na de achtste lettergreep. Een proza paratekst met hetzelfde begin kan gevonden worden in de Ambrosianus C 32 sup. Τέλος σὺν Θεῷ τῶν Ἀράτου φαινομένων (*Einde met de hulp van God van de Phaenomena van Aratus*) (Martini – Bassi 1906: 186). Bij dergelijke korte parateksten is het vaak moeilijk om uit te maken of de scribent doelbewust een vers trachtte te schrijven, of dat hij gewoon een bekende formule aanpaste aan de context, wat soms tot een vers leidt en soms niet.

Aan het begin van deze paragraaf over metrische parateksten werd vermeld dat parateksten een hoofdtekst begeleiden. Het is daarnaast ook mogelijk dat een tekst als paratekst functioneert bij een andere paratekst. Dit fenomeen noem ik ‘paraparateksten’. Bij boekepigrammen gaat het in de meeste gevallen om titels in proza. In enkele zeldzame gevallen is de paraparatekst ook metrisch, in dat geval hebben we een meta-boekepigram. Een voorbeeld hiervan is te vinden in een manuscript in Jeruzalem: Hagiou Saba 96 (f. 244v). Een boekepigram op een tekst van Basilius van Caesarea wordt er vergezeld door een ander boekepigram dat nogal polemisch staat ten opzichte van het voorgaande.⁷

CLASSIFICATIE NAAR FUNCTIE

Zoals reeds aangehaald, hebben boekepigrammen volgens Lauxtermann (2003: 197) een sterke affiniteit met de productie van literaire teksten en manuscripten. In dit proces kunnen er enkele functionele rollen onderscheiden worden: de scribent, de opdrachtgever en de auteur. Op basis hiervan komt Lauxtermann (2003: 197-198) tot volgende driedeling: 1) In *colophon verses* besluit de scribent zijn kopieerwerk.⁸ Vaak looft hij de Heer, vermeldt hij zijn naam of vraagt hij de lezer om voor hem te bidden. Deze boekepigrammen hebben vaak een formulair karakter.⁹ 2) In *dedicatory book epigrams* wordt

⁶ www.dbbe.ugent.be/occ/7268; cf. de Andrés (1965: 72).

⁷ Voor het boekepigram op Basilius, zie www.dbbe.ugent.be/occ/4301. Voor het meta-boekepigram, zie www.dbbe.ugent.be/occ/4302.

⁸ Voorbeelden hiervan zijn de hoger vermelde epigrammen Τέλος σὺν Θεῷ ἀγίῳ Ἀσπίδος Ἡσιόδου en Τέλος σὺν Θεῷ τῶν Ἀράτου φαινομένων.

⁹ Zie bijvoorbeeld Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἀκακίου πόνος (*Het geschenk komt van God en het harde werk van Acacius*). Cf. www.dbbe.ugent.be/occ/3266.

het boek opgedragen aan de opdrachtgever of, als het om een geschenk gaat, aan de ontvanger.¹⁰ 3) In *laudatory book epigrams* wordt de auteur van de hoofdtekst, of zijn werk zelf, geprezen.¹¹ In zeldzame gevallen wordt een auteur ook misprezen. Het gaat dan meestal om heidense of ketterse auteurs. Terecht merkt Lauxtermann op dat *colophon verses* en *dedicatory book epigrams* het nauwst verbonden zijn met de manuscriptproductie. Net door die tijdsgebondenheid ‘slagen ze er’, volgens Lauxtermann (2003: 198), ‘amper in om los te komen van hun oorspronkelijke context en erkend te worden als zuiver literaire teksten’. Als we de terminologie van Genette toepassen, kunnen we stellen dat *colophon verses* en *dedicatory book epigrams* in de meeste gevallen functioneren als later aan de hoofdtekst toegevoegde periteksten. Wat *laudatory book epigrams* betreft, merkt Lauxtermann daarentegen op dat zij wel vaak verzelfstandigen en opgenomen worden in anthologieën.¹² In het eerder aangehaalde voorbeeld van de Baroccianus 194, waarbij boekepigrammen op de Psalmen evolueerden van de status van periteksten naar epiteksten, ging het niet toevallig om *laudatory book epigrams*.

De classificatie die gebruikt wordt in de DBBE is gebaseerd op dit onderscheid naar functie door Lauxtermann.¹³ Wanneer we beide vergelijken, valt echter meteen op dat de DBBE zes functies benoemt in plaats van drie: 1) *scribe-related*, 2) *patron-related*, 3) *author-related*, 4) *reader-related*, 5) *text-related* en 6) *image-related*. Categorieën 1) en 2) komen overeen met respectievelijk *colophon verses* en *dedicatory book epigrams*. Categorie 3) bevat *laudatory book epigrams*. De subgroepen 4), 5) en 6) verwijzen naar functies die door Lauxtermann nog niet expliciet tot een aparte categorie verheven werden.

Met *reader-related epigrams* doelt men op boekepigrammen die specifiek over de handeling van het lezen handelen en bijvoorbeeld advies geven aan de lezer. Bentein en Demoen (2012: 70) stelden voor dit soort gedichten zelfs een eigen subcategorie voor, de *recommendatory epigrams*. Zoals zij al aangaven, zijn deze adviserende boekepigrammen nauw verwant aan de *laudatory epi-*

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Εὐδοκίας ἡ δέλτος Αὐγούστης πέλει (*Dit boek is van Eudokia Augusta*). Cf. www.dbbe.ugent.be/occ/411.

¹¹ Zie bijvoorbeeld een boekepigram op de *Ladder* van Johannes Climacus, inc. Κλίμαξ πέφυκα τῆς ἀνωτάτης πύλης (*Er is een ladder naar de hoogste poort*). Cf. www.dbbe.ugent.be/occ/2802

¹² Een interessante parallel valt te trekken met verschillende epigrammen op filosofen uit het werk van Diogenes Laërtius die opgenomen zijn in de *Anthologia Palatina*. In sommige manuscripten worden de epigrammen van Diogenes ook gebruikt als echte boekepigrammen bij teksten van de filosoof in kwestie. Zo is bijvoorbeeld een epigram van vier verzen op Plato, inc. Φοῖβος ἔφυσε βροτοῖς Ἀσκληπιῶν ἠδὲ Πλάτωνα (*Phoebus verschaft aan 't mensdom Asclepius en tevens Plato*, vert. Ferwerda – Eykman 1989: 111), zowel overgeleverd in het werk van Diogenes, *Plato* 3.45 (Marcovich 1999: 220), als in de *Anthologia Palatina* 7.109 (Beckby 1965b²: 72). In een manuscript uit de Biblioteca Nazionale Marciana in Venetië, gr. Z 193, f. 140v, wordt de *Timaeus* van Plato gevolgd door de eerste twee verzen van dit gedicht. Cf. www.dbbe.ugent.be/occ/6022.

¹³ Deze classificatie is te vinden via www.dbbe.ugent.be, zie de rubriek *Help* onder punt 3 *Classification* (geraadpleegd 10 januari 2016).

grams. Epigrammen die advies geven aan de lezer, prijzen hierbij vaak ook de waarde van het boek of de auteur in kwestie.

Ook *text-related* en *image-related book epigrams* zijn gebaseerd op twee categorieën voorgesteld door Bentein en Demoen (2012: 70), respectievelijk *title-epigrams* en *miniature-epigrams*. Met *text-related epigrams* doelt de DBBE echter op een ruimere groep epigrammen dan enkel titels. Zo zijn er ook epigrammen die het einde aangeven van een werk, zoals het reeds aangehaalde vers uit de Ambrosianus C 97 sup. Vaak gaat het om epigrammen die slechts één vers tellen en formulair zijn van aard, al behoren breedvoerige metrische samenvattingen van teksten evengoed tot deze categorie.¹⁴ Wat de DBBE *text-related epigrams* noemt, zouden we nog het best kunnen omschrijven als *structurerende boekepigrammen*. Het zijn epigrammen die structuur bieden aan de lezer door informatie te geven over wat gaat komen of wat voorbij is. Een risico van de term *text-related epigrams*, is dat die verward kan worden met *laudatory epigrams*. Er zijn namelijk ook *laudatory epigrams* die over de hoofdtekst zelf gaan, zonder dat deze een dergelijke structurende functie hebben.

Image-related epigrams tenslotte functioneren als paratekst bij miniaturen, eerder dan bij de hoofdtekst. Aangezien de miniatuur zelf wel als paratekst¹⁵ staat bij de hoofdtekst, zijn miniatuurepigrammen in feite boekepigrammen in de tweede graad. Een duidelijk voorbeeld hiervan is te vinden in een evangelarium van de British Library, Egerton 2783 op f. 166v.¹⁶ Op de pagina vóór het begin van het evangelie van Lucas staat een afbeelding van zijn symbool, de stier, begeleid door het epigram Ἐνταῦθα μὸσχος ἱερουργίας τύπον / ἔξεικονίζει καὶ καλῶς παρεισάγει (*Hier verbeeldt en introduceert de stier het symbool van de priesterlijke dienst voortreffelijk*).

Bij de theoretische bespreking van de classificatie der boekepigrammen op de website van de DBBE wordt er, terecht, aangegeven dat boekepigrammen vaak tot verschillende categorieën kunnen behoren. Het is immers goed denkbaar dat in een epigram waarin de lof van een auteur gezongen wordt (*laudatory / author related epigram*) de scribent vraagt om voor hem te bidden (*colophon / scribe related*) én zijn opdrachtgever eervol vermeldt (*dedicatory / patron epigram*). Zo is er een colofon bij de *Ladder* van Johannes Climacus dat in zijn originele versie 19 verzen telt.¹⁷ Het eerste vers opent op een conventionele manier met Τέλος κλίμακος οὐρανοδρόμου βίβλου (*Einde van het boek van de ladder die naar de hemel leidt*). Na de loftrompet te hebben gesto-

¹⁴ Bijvoorbeeld een metrische samenvatting in 92 verzen van de *Ladder* van Johannes Climacus, inc. Πίναξ ὅδ' ἐστὶ τῆς παρούσης πικτίδος (*Dit is de inhoudstafel van dit boek*), ed. Antonopoulou (2014).

¹⁵ Ook miniaturen kunnen volgens Wallraff en Andrist (2015: 239) als parateksten aangeduid worden.

¹⁶ Zie www.dbbe.ugent.be/occ/7614. Voor een digitale reproductie, zie www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_2783_f166bv (geraadpleegd 10 januari 2016).

¹⁷ Cf. Meesters – Ricceri (*te verschijnen*).

ken op de *Ladder*, vraagt de scribent Johannes aan Climacus om hem en zijn welgeëerde patroon Johannes Komnenos bij te staan. Dit colofonepigram heeft dus raakvlakken met de *text-related*, de *scribe-related*, de *patron-related* en de *author-related* boekepigrammen.

CLASSIFICATIE NAAR OVERLEVERING

Recent werd ParaTexBib voorgesteld, een project dat zich tot doel stelt alle parateksten bij de Bijbel in Byzantijnse manuscripten te verzamelen in een databank, met uitzondering van de epigrammen in *lectionaria* en *catenae*.¹⁸ In hun theoretische uiteenzetting bij dit project, stellen Wallraff en Andrist (2015: 240), zeer beknopt en zonder verdere reflectie, een opdeling van parateksten voor in drie categorieën. In tegenstelling tot die van Lauxtermann, is hun indeling niet gebaseerd op de functionele rollen in de parateksten maar op de wijze waarop ze overgeleverd werden. Daarbij is met name het moment waarop ze de manuscripttraditie binnengekomen zijn van belang. De drie categorieën zijn: 1) *traditional*, 2) *editorial* en 3) *post-editorial paratexts*. Met ‘traditionele parateksten’ bedoelen ze parateksten die een scribent overneemt uit zijn model. Met ‘editoriale parateksten’ doelen ze op parateksten die toegevoegd zijn door de originele scribent, corrector of editor van een specifiek manuscript tijdens het productieproces van het manuscript in kwestie. Hier gaat het dus om epigrammen die niet aanwezig zijn in het model. ‘Post-editoriale parateksten’ zijn eenvoudigweg parateksten die toegevoegd zijn door een latere hand.

Deze indeling kan uiteraard ook op boekepigrammen toegepast worden. Daarbij kan ze nog verder uitgewerkt worden. Zo kunnen traditionele parateksten in ten minste twee subtypen verdeeld worden: 1) traditionele parateksten van dezelfde auteur als de hoofdtekst; 2) traditionele parateksten van een latere auteur. Over traditionele parateksten van subtype 1) kan men opmerken dat ze in de grijze zone vertoeven tussen paratekst en hoofdtekst. Traditionele parateksten subtype 2) werden later aan de hoofdtekst toegevoegd, maar zijn deel geworden van de manuscripttraditie.

Over editoriale parateksten kan men opmerken dat ze niet per se gecomponeerd moeten zijn voor het specifieke manuscript. Er is namelijk heel wat ‘recyclage’ bij dergelijke boekepigrammen. In een manuscript in de Parijse BnF, gr. 311 (f. 382v) staat het vers Θεοῦ τὸ δῶρον, καὶ Χαρίτωνος πόνος (*Het geschenk komt van God en het harde werk van Chariton*).¹⁹ Een gelijkwaardig vers is te vinden in de Baroccianus 146 f. 408r Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάννου πόνος (*Het geschenk komt van God en het harde werk van Johan-*

¹⁸ Het project loopt van 2015 tot 2019. Cf. <http://paratexbib.eu/project.html>; Wallraff – Andrist (2015: 241).

¹⁹ www.dbbe.ugent.be/occ/1984.

nes).²⁰ Deze formule komt zeer frequent voor in de DBBE (meer dan 160 keer). Ooit moet er echter een scribe zijn geweest die als eerste dit vers met zijn naam aan het perkament toevertrouwde. Die eerste versie zouden we dan de ‘oer-editoriale versie’ van dit epigram kunnen noemen. Later paste elke scribe het vers aan zijn eigen naam aan. Doordat elke versie aangepast werd naargelang de concrete context van elk manuscript, is elk van deze versies een editoriaal boekepigram.²¹ Bij andere voorbeelden ligt dat echter moeilijk. De formule Τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θεῷ χάρις (*Dank aan God, want al het goede is door Hem bewerkstelligd*) bestaat in verschillende varianten en is talloze keren overgeleverd.²² de DBBE telt meer dan 230 occurrences. Het is ooit voor de eerste keer door een scribe, editor of corrector (*editorial* of zelfs *post-editorial paratext*) toegevoegd. Wanneer het echter later gekopieerd wordt samen met de hoofdtekst, wordt het in feite een traditioneel boekepigram. Het is dan geen editoriale kwestie meer, maar een zaak van het kopiëren van het model.

In de volgende paragrafen zal ik de indeling in traditionele, editoriale en post-editoriale parateksten, alsook de wisselwerking tussen deze drie categorieën, verder uitwerken en illustreren aan de hand van verschillende voorbeelden. Om aan te tonen dat deze indeling, net zoals de terminologie van Genette, zowel voor Byzantijnse handschriften als voor gedrukte boeken relevant is, zal ik steeds een Byzantijns voorbeeld geven naast een modern.

1. TRADITIONELE PARATEKSTEN

Traditionele parateksten zijn hoofdtekstgericht. Omdat ze een nauwe verwantschap hebben met die hoofdtekst worden ze samen overgeleverd in de manuscripttraditie. Traditionele parateksten kunnen onderverdeeld worden in drie subgroepen: 1a) door de auteur van de hoofdtekst zelf bij zijn eigen hoofdtekst geplaatst én door de auteur zelf gecomponeerd; 1b) door de auteur van de hoofdtekst bij zijn eigen hoofdtekst geplaatst, maar niet door de auteur zelf gecomponeerd; 1c) niet door de auteur van de hoofdtekst bij de hoofdtekst geplaatst noch door de auteur zelf gecomponeerd. In de meeste gevallen gaat het om gedichten van een latere datum die op een gegeven moment mee gekopieerd worden met de hoofdtekst.

²⁰ www.dbbe.ugent.be/occ/3537.

²¹ In sommige gevallen past de naam van de scribe niet in de versmaat en ontstaat er een paratekst in proza. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de Ambrosianus A 59 sup. f. 76r Θεῷ τὸ δῶρον ὃ δὲ πόνοσ ταπεινοῦ Πέτροσ (*Het geschenk komt van God en het labeur van de nederige Petrus*) (Martini-Bassi 1906: 10). Dit wijst nogmaals op de soms vage grens tussen parateksten in verzen en in proza.

²² Inhoudelijk lijkt de formule geïnspireerd op een passage uit de brief van Jakobus 1:17.

1.1. Origineel bij de hoofdtekst en van de auteur

Byzantium: Een voorbeeld van een traditionele paratekst type 1a in de Byzantijnse literatuur is te vinden bij het werk *Synopsis artis rhetoricae* van Josephus Rhacendytes (13de/14de eeuw). De hoofdtekst wordt voorafgegaan door twee samenvattingen van de auteur zelf, één in proza, inc. Ἐμοὶ δ' ἄρα καὶ λῖαν ἐπέραστος ἔδοξεν ὁ κατὰ θεωρίαν βίος (*Het beschouwende leven lijkt mij bijzonder beminnenswaardig*) en één in verzen, inc. Ὅρῶν, θεατὰ, βίβλον ἠῤτελισμένην (*Wanneer je, lezer, een geringschat boek voor je ogen hebt*).²³ Een ander voorbeeld vinden we bij het *Breviarium Chronicum* van Constantinus Manasses (1130-1187 n.C.) dat wordt voorafgegaan door negen hexameters, inc. Δέχγυσο τοῖον δῶρον ἄφ' ἡμετέροιο πόνοιο (*Aanvaard dit geschenk dat voortkomt uit ons harde werk*).²⁴ In dit gedicht wordt Irene Sebastokratorissa (ca. 1110/1112 – ca. 1152/1153 n.C.) geëerd als sponsor (*patron related / dedicatory epigram*) (Jeffreys 2012). In het eerste manuscript dat van deze tekst verscheen, zouden we dit in principe een editoriaal epigram kunnen noemen omdat het voor die specifieke originele codex werd gecomponeerd. Omdat het echter om een compositie gaat van de auteur van de hoofdtekst en beide steeds samen overgeleverd worden, spreken we van een traditioneel epigram type 1a.

Modern: Enkele mooie voorbeelden van moderne boekepigrammen type 1a zijn te vinden aan het begin van Cervantes' *Don Quichot*. Een reeks van tien gedichten, het merendeel sonnetten, verschijnt onder de titel 'Al libro de Don Quixote de la Mancha' (*Op het boek van Don Quichot van La Mancha*). De gedichten zijn geschreven door Cervantes zelf, maar in naam van verschillende fictieve personages, zoals Amadis de Gaula, de bekende ridderheld en idool van Don Quichot.

1.2. Origineel bij de hoofdtekst, maar niet van de auteur

Byzantium: Parateksten die behoren tot dit subtype zijn uiterst zeldzaam in Byzantium. Slechts één voorbeeld is mij bekend: een manuscript uit het Vaticaan, Christianus graecus 27 (1265/1266 n.C.), bevat onder andere een florilegium en drie sermoenen van een zekere monnik Marcus. Uit de epiloog (f. 347v), geschreven door de hand van de auteur, blijkt dat hij te oud was om het hele werk eigenhandig te schrijven. De tekst die in de codex bewaard is, heeft de auteur zelf gedicteerd (Roelli 2009: XXXII-XXXIII). Aan het begin van het florilegium (f. 307r) lezen we Πηγὴν νάουσας ἠθικῶν δρόσον λόγων / ἐνταῦθ'

²³ www.dbbe.ugent.be/typ/4004; Treu (1899: 34, 39).

²⁴ www.dbbe.ugent.be/typ/2042; Lampsides (1996: 4).

ἐφευρεῖς, εἰ μετέλθης γνησίως (*Als je oprecht zoekt, kan je hier de bron vinden die overstroomt met het zuivere water van ethische bespiegelingen*). Deze verzen zijn niet het werk van de auteur, maar komen uit Elias Ekdikos' *Anthologium gnomicum* (ca. 1100), waarvan ze de openingsverzen zijn.²⁵ We hebben met andere woorden te maken met een traditioneel epigram type 1b dat niet gecomponeerd werd door de auteur van de hoofdtekst, maar er door hem wel aan toegevoegd werd.

Modern: In de moderne literatuur komt dit soort traditionele parateksten dan weer wel frequent voor. Genette (1987: 147-163) duidt hen aan met de term *épigraphe*. Een interessant voorbeeld is te vinden bij twee verhalen van Tolstoj. Bij *Waardoor de mensen leven* en *Twee oude mannen* staan telkens voor het begin van het verhaal citaten uit het evangelie van Johannes. De auteur heeft deze citaten zorgvuldig uitgekozen en de verhalen in kwestie gecomponeerd met deze Bijbelpassages in gedachte. Bij *Twee oude mannen* wordt bijvoorbeeld uit Johannes 4:21 geciteerd: 'Geloof me,' zei Jezus, 'er komt een tijd dat jullie noch op deze berg, noch in Jeruzalem de Vader zullen aanbidden' (De Nieuwe Bijbelvertaling 2004: 2117). Het verhaal dat volgt, gaat over twee oude mannen die op bedevaart vertrekken naar het Heilig Land. Slechts één van de twee, Jefim, zal uiteindelijk Jeruzalem bereiken. De andere, Jeliséj, strandt in een uitgehongerd plattelandsdorp waarvan hij de bevolking er terug bovenop helpt. Op het einde van het verhaal, wanneer de twee elkaar weerzien, beseft Jefim 'dat God ieder mens in de wereld een pachtsom laat betalen, die hij in liefde en goede werken moet voldoen' (Huisman 1983: 64). In de lijn van het citaat van Johannes, zijn de goede daden van Jeliséj een betere voorwaarde om dichter bij God te komen, dan de bedevaart van Jefim.

1.3. Niet origineel bij de hoofdtekst en niet van de auteur

Byzantijns: Een voorbeeld van een boekepigram dat frequent voorkomt bij Psalteria is inc. Ἦκουε Δαυὶδ τοῦ παρ' ἡμῶν Ὀρφέως (*Luister naar David, de Orpheus van bij ons*).²⁶ Dit gedicht in vijf dodecasyllaben stamt uit een veel latere periode dan de (Septuagintversie van de) Psalmen.

Modern: Aan het begin van de First Folio, de eerste editie van het werk van Shakespeare, uitgebracht door Heminges en Condell (1623), staan verschillende parateksten.²⁷ Zo zijn er, onder andere, een voorwoord, een inhoudstafel,

²⁵ Cf. Roelli (2009: XXV); De Ridder (2015: 203). Vassis (2011: 252) vermeldt dat het epigram, wellicht foutief, wordt toegeschreven aan Mattheüs, bisschop van Ephese.

²⁶ www.dbbe.ugent.be/occ/1488; Parpulov (2014: 216); Meesters – Praet et al. (*te verschijnen*).

²⁷ Online reproductie via dl.wdl.org/11290/service/11290.pdf (geraadpleegd 13 januari 2015).

een lijst van acteurs en verschillende boekepigrammen. Het meest opvallende epigram staat bij Shakespeares portret. De auteur van dit gedicht is Ben Jonson, een contemporaine collega. Als een echt miniatuurepigram, met paraenetische toets, vermeldt het dat de graveur wel in staat is om een afbeelding van Shakespeares gezicht te maken, maar niet van zijn scherpzinnigheid. Daarom wordt de lezer verzocht om niet naar het portret te kijken, maar naar het boek. Deze paratekst is duidelijk niet van de hand van de auteur, noch door hemzelf bij de hoofdtekst geplaatst. Door de nauwe band echter tussen paratekst en hoofdtekst is het wel doorgegeven in de latere drukken van Shakespeares werk.²⁸

2. EDITORIALE PARATEKSTEN

Editoriale parateksten zijn manuscriptgericht. Omdat ze een nauwe verwantschap hebben met één specifieke codex, hebben ze vaak geen eeuwigheidswaarde en worden ze in principe niet opgenomen in de manuscripttraditie. Het is wel mogelijk dat editoriale boekepigrammen aangepast worden aan de nieuwe omstandigheden, bijvoorbeeld door de naam van de vorige sponsor te vervangen door de huidige.

Byzantium: In de Parisinus gr. 922 flankeert een *dedicatory* epigram op keizerin Eudokia Makrembolitissa op f. 5v het portret van de keizerlijke familie op het volgende folium.²⁹ Een acrostichon, dat in dit geval verticaal in het epigram verscholen zit, leest Εὐδοκίας ἡ δέλτος Ἀυγούστης πέλει (*Dit boek is van Eudokia Augusta*). Dat het manuscript contemporain aan de 11de-eeuwse keizerin gedateerd wordt, wijst erop dat we effectief met een keizerlijke codex te maken hebben. Het epigram is speciaal voor dit specifieke manuscript geschreven en is bijgevolg enkel hier te vinden. Het is met andere woorden niet samen met de hoofdtekst verder overgeleverd.

Modern: Bij moderne editoriale parateksten moeten we uiteraard de nuance maken dat het in dit geval gaat om parateksten die bij een specifieke druk gebruikt zijn. Vanaf de boekdrukkunst hebben we vanzelfsprekend amper nog met een codex unicus te maken. Een voorbeeld van een modern editoriaal boekepigram is te vinden in de voorrede van Allard uit 1870 bij een editie van Vondel (Bogaerts 1870). Daarin looft Allard de auteur vooral voor zijn katholieke waarden: ‘Aan alle Nederlanders, maar inzonderheid aan Neêrlands Katholieken moet, om genoegzaam bekende redenen, de grootste onzer Dichters, de reinste glorie van ons vaderland, de katholieke *Joost van den Vondel*

²⁸ Bijvoorbeeld Blackwell (1947).

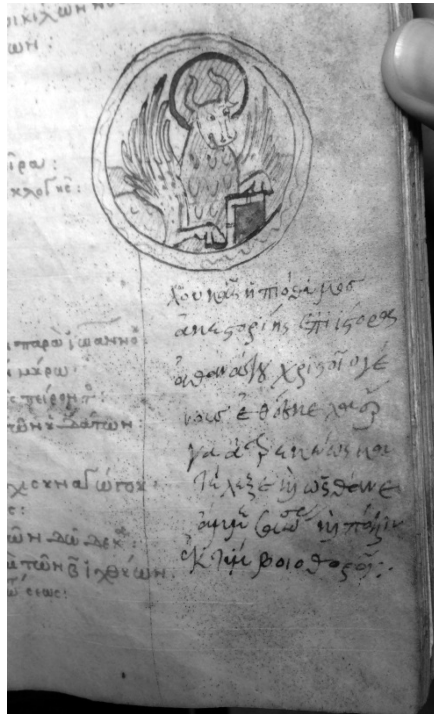
²⁹ www.dbbe.ugent.be/occ/165.

bekend en dierbaar zijn' (Bogaerts 1870: 1). Op dat elan gaat hij verder wanneer hij strofe 4 en 5 citeert uit het gedicht *Vondel* van Herman Schaepman uit 1868.³⁰ Niet toevallig wordt de katholieke voorman Schaepman, die het later tot in de Tweede Kamer weet te brengen, erbij gehaald. Zijn lofdicht op Vondel is geschreven vanuit dezelfde katholieke bril als Allards voorwoord en is net daarom opgenomen in deze editie.

3. POST-EDITORIALE PARATEKSTEN

Een post-editoriale paratekst is een paratekst die later aan het boek is toegevoegd. Het is een paratekst die niet meer behoort tot het originele compositieproces van het boek.

Byzantium: In het manuscript Iberon 66 (12de eeuw) is aan het begin van elk van de vier evangelies een epigram op de betreffende evangelist toegevoegd door een latere hand.³¹ De vier epigrammen vormen een cyclus die frequent voorkomt in de manuscripten.

Afb. 1: Epigram op Lucas, Iberon 66 f. 79r (detail)

³⁰ Zie voor het volledige gedicht Schaepman (1869: 15-28).

³¹ www.dbbe.ugent.be/occ/1525 (Mattheüs); www.dbbe.ugent.be/occ/1526 (Marcus); www.dbbe.ugent.be/occ/1527 (Lucas); www.dbbe.ugent.be/occ/1528 (Johannes).

Modern: Wanneer een gedrukt boek beschadigd is, durft men de verloren tekst wel eens aan te vullen met de pen. Een voorbeeld hiervan is te vinden in een exemplaar van de First Folio dat bewaard wordt in de Bodleian Library Arch. G c.7.³² De pagina waarop het eerder vermelde gedicht van Ben Jonson stond, is verloren gegaan. In een mooi handschrift is het echter terug aan het boek toegevoegd.

Wisselwerking tussen traditionele en editoriale parateksten

Het colofonepigram met incipit Τέλος κλίμακος οὐρανοδρόμου βίβλου (*Einde van het boek van de ladder die naar de hemel leidt*), dat eerder al aangehaald werd als voorbeeld van de wisselwerking tussen de *text-related*, de *scribe-related*, de *patron-related* en de *author-related* boekepigrammen, kan ook als voorbeeld gelden voor de wisselwerking tussen traditionele en editoriale parateksten. In drie manuscripten, de Mosquensis Synodalis gr. 229 (12de eeuw), de Mosquensis Synodalis gr. 480 (12de eeuw) en een codex uit de Athos, Megistes Lauras B 102 (14de eeuw), is dezelfde versie van het colofon overgeleverd. Zowel de naam van de patroon Johannes Komnenos als die van de scribent, tevens een Johannes, zijn in deze drie manuscripten bewaard gebleven. Deze versies van het colofon kunnen dus aangeduid worden als traditioneel boekepigram. Dit colofon is echter nog overgeleverd in drie andere manuscripten, in een codex uit Manchester Rylands Gaster 1574 (13de eeuw), in de Vaticanus Palatinus gr. 120 (1322/1323 n.C.) en in de Parisinus Coislinianus 264 (14de eeuw). In deze manuscripten zijn de namen in het colofon wel geüpdatet. Zo geeft het manuscript van Manchester enkel de naam van de sponsor, Jacobus. In het manuscript uit het Vaticaan komen dan weer een zekere Simon en Symeon voor. Hun rol in het productieproces van het manuscript wordt echter niet geëxpliciteerd. In de Parisinus vervangen Nicander en Cyprianus respectievelijk Johannes de scribent en Johannes Komnenos. Dat een colofon aangepast wordt aan de nieuwe context is in feite de normale gang van zaken. Dat dezelfde namen behouden blijven in drie manuscripten daarentegen is bijzonder. De twee Johannessen kunnen, alleen al door het dateringsverschil tussen de twee manuscripten uit Moskou en dat uit de Athos, onmogelijk verantwoordelijk zijn geweest voor alledrie de manuscripten. Een verklaring is te vinden in het feit dat het colofonepigram nog vergezeld wordt van drie andere, langere metrische parateksten, waarin dezelfde Johannessen opduiken.³³ Doordat hun namen sterk verbonden zijn met deze gedichten, heeft men hun naam in drie manuscripten behouden.

³² Online reproductie via <http://firstfolio.bodleian.ox.ac.uk/download/pdfs/F-fm.pdf> (geraadpleegd 13 januari 2015).

³³ Meesters – Ricceri (*te verschijnen*).

CONCLUSIE

Doorheen dit artikel is erop gewezen dat de grenzen tussen verschillende categorieën vaag zijn: de grens tussen parateksten in proza en die in verzen; tussen colophon verse, laudatory en dedicatory epigram; en tussen traditionele en editoriale paratekst. Niet toevallig was Adam niet enkel de eerste mens, maar ook de eerste die de werkelijkheid benoemde en in categorieën onderverdeelde (Gen. 2:19-20). Alle categorieën komen dus van de mens. Ze zijn per definitie gebrekkig en onvolledig, net zoals de mens zelf.

BIBLIOGRAFIE

- Adler, A. (1928-1935) *Suidae lexicon*. Leipzig.
- Antonopoulou, T. (2014) *Ανέκδοτοι στίχοι για την Κλίμακα του Ιωάννη του Συναΐτη*. In: T. G. Koliass — K. G. Pitsakis (2014: 19-25) *Aureus, Volume Dedicated to Professor Evangelos K. Chrysos*. Athene.
- Beckby, H. (1965^{2a}) *Anthologia Graeca*. Vol. 1. München.
— (1965^{2b}) *Anthologia Graeca*. Vol. 2. München.
- Bentein, K. — Demoen, K. (2012) *The Reader in Eleventh-century Book Epigrams*. In: F. Bernard — K. Demoen (2012: 69-88) *Poetry and Its Contexts in Eleventh-century Byzantium*. Farnham / Burlington.
- Bernard, F. — Demoen, K. (2012) *Byzantine Book Epigrams from Manuscripts to a Digital Database*. In: C. Clivaz — J. Meizoz — F. Vallotton — J. Verheyden (2012) *From Ancient Manuscripts to the Digital Era: Readings and Literacies*, Proceedings. Lausanne.
- (*in druk*) *Book Epigrams*. In: A. Rhoby — N. Zagklas — W. Hörandner (*in druk*) *Brill's Companion to Byzantine Poetry*. Leiden.
- Blackwell, B. (1947) *The Works of William Shakespeare*. Watford.
- Bogaerts, H. (1870) *De complete werken van Joost van Vondel, met eene voorrede van H.J. Allard*. 's-Hertogenbosch / Amsterdam.
- Cameron, A. (1993) *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*. Oxford.
- Cervantes, M. de (1605) *El Ingenioso Hidalgo Don Quixote de la Mancha*. Madrid.
- de Andrés, G. (1965) *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, t. II (179-420). Madrid.
- De Nieuwe Bijbelvertaling (2004) Amsterdam.
- De Ridder, E. (2015) *Elias Ekdikos as the Author of the Anthologium gnomicum (CPG 7716): A Research Update*. *Revue des Études Byzantines* 73: 203-277.
- Ferwerda, R. — Eykman, J. (1989) *Diogenes Laërtius. Leven en leer van beroemde filosofen*. Baarn.
- Genette, G. (1987) *Seuils*. Parijs.
- Henry, R. (2003) *Photius. Bibliothèque. Tome 1*. Parijs.

- Heminges, J. — Condell, H. (1623) Mr. William Shakespeares Comedies, Histories, & Tragedies. Londen.
- Huisman, W. (1983) Leo N. Tolstoj. Vader Sergius en andere verhalen. Utrecht / Antwerpen.
- Jeffreys, E. (2012) The sebastokratorissa Irene as Patron. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 60: 177-194.
- Kominis, A.D. (1966) Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί. Athene.
- Lampides, O. (1996) Constantini Manassis Breviarium Chronicum. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 36.1. Athene.
- Lauxtermann, M. (2003) Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. Wenen.
- Marcovich, M. (1999) Diogenes Laertius. Vitae Philosophorum. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart / Leipzig.
- Martini, E. — Bassi, D. (1906) Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae. Vol. 1. Milaan.
- Meesters, R. (*in druk*) The Visual Representation of the Formulaic Colophon Verse τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν θεῶ χάρις. In: C. Brockmann — D. Harlfinger — S. Valente (*in druk*) Griechisch-byzantinische Handschriftenforschung. Traditionen, Entwicklungen, neue Wege. Berlijn.
- Meesters, R. — Praet, R. — Bernard, F. — Demoen, K. (*te verschijnen*) Makarios' Cycle on the Psalms, Bodleianus Baroccianus 194. Byzantinische Zeitschrift.
- Meesters, R. — Ricceri, R. (*te verschijnen*) A 12th Century Cycle of Four Poems on John Klimax: *Editio princeps*, Translation and Commentary.
- Parpulov, G.R. (2014) Toward a History of Byzantine Psalters, ca. 850-1350 AD. Plovdiv.
- Rhoby, A. (2009) Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken. Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 1. Wenen.
- (2010) Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst. Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 2. Wenen.
- (2014) Byzantinische Epigramme auf Stein. Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 3. Wenen.
- Roelli, P. (2009) Marci Monachi opera ascetica: florilegium et sermones tres. Turnhout.
- Schaepman, H.J.A.M. P^f. (1869) Verzamelde dichtwerken. Amsterdam.
- Treu, M. (1899) Der Philosoph Joseph. Byzantinische Zeitschrift 8: 1-64.
- Vassis, I. (2011) Initia Carminum Byzantinorum, Supplementum I. Parekbolai 1: 187-285.
- Wallraff, M. — Andrist, P. (2015) Paratexts of the Bible: A New Research Project on Greek Textual Transmission. Early Christianity 6: 237-243.